

Мамыров Ж. М., доцент

ORCID: 0009-0006-9450-1843

К. Тыныстанов ат. БИМУ, Каракол ш.

Сагынбеков И., филол. илимд. канд., ЖИК

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы

Тил жана адабият институту, Бишкек ш.

Курбанкулова М. С., окутуучу, mahabat29s@mail.ru

ORCID: 0009-0008-6251-5014

Салыкова Н. С., окутуучу

salykovanazgul@gmail.com

ORCID: 0009-0008-1473-4257

К. Тыныстанов ат. БИМУ, Каракол ш.

Кыргызстан

ЗАТ АТООЧТУН СӨЗ ӨЗГӨРТҮҮЧҮ МҮЧӨЛӨРҮНҮН СТАТИСТИКАСЫ

Макалада Ч.Айтматовдун кыргыз тилинде жазган 8 чыгармасынын статистикасы каралат. Ал статистика “Манас” эпосу боюнча алынган ошондой эле статистика менен салыштырылат. Биздин учурда салыштыруу зат атоочтун сөз өзгөртүүчү мүчөлөрү боюнча жүргүзүлгөн.

Биздин оюбузча, төмөндө келтирген статистикалык маалыматтар кыргыз тилин компьютерлештирүүдө кандайдыр бир даражада өзүнүн салымын кошот. Бул маалыматтар эгерде алар иш кагаздарынан, публистикадан жана илимий терминдерден алган маалыматтар менен толукталса, ого бетер так болот деген ойдобуз. Кошумча айта турган маалымат, биздин оюбузча, куранды мүчөлөрдү моделдештирүүнүн зарылдыгы жок. Себеби куранды мүчөлөрдүн жардамы менен пайда болгон сөз колдонуштар ар бири өз өзүнчө жашай берет.

Болгону аларга куранды мүчө уланганда кандай өзгөрөт, ошол алгоритмди табуу, моделдештирүү негизги маселе болуп калат.

Түйүндүү сөздөр: статистика, жыштык, салыштыруу, сөз түркүмдөрү, зат атооч, көптүк мүчөлөр, жасак категория, алгоритм, жөнөдмө категория.

Мамыров Ж. М., доцент

ORCID: 0009-0006-9450-1843

ИГУ им. К.Тыныстанова

Сагынбеков И., канд.филол. наук., ВНС

Институт языка и литературы им. Ч. Айтматова НАН КР

Курбанкулова М. С., преподаватель

mahabat29s@mail.ru

ORCID: 0009-0008-6251-5014

Салыкова Н. С., преподаватель,

salykovanazgul@gmail.com

ORCID: 0009-0008-1473-4257

ИГУ им. К.Тыныстанова

Каракол, Кыргызстан

СТАТИСТИКА МОДИФИКАТОРОВ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

В статье рассматривается статистика 8 произведений Ч. Айтматова, написанных на кыргызском языке. Эти статистические данные сравниваются со статистикой, полученной из эпоса «Манас». В нашем случае сравнение производилось по модификаторам существительных.

По нашему мнению, представленные ниже статистические данные будут в определенной степени способствовать компьютеризации кыргызского языка. Мы считаем, что эти данные будут более точными, если их дополнить данными, полученными из официальных документов, публицистики и научных терминов. Дополнительно отметим, что, по нашему мнению, нет необходимости моделировать строительные блоки. Это связано с тем, что словоупотребления, образованные с помощью строительных блоков, могут жить отдельно. Основная проблема — найти и смоделировать алгоритм, который будет меняться, пока он не будет построен.

Ключевые слова: статистика, частота, сравнение, группы слов, существительные, множественное число, личная категория, алгоритм, категория прилагательного.

Mamyrov ZH. M., docent

ORCID: 0009-0006-9450-1843

Issyk-Kul State University K. Tynystanov

Sagynbekov I., leading researcher at the Institute
of Language and Literature named after Ch. Aitmatov

Kurbankulova M. S., lecturer

mahabat29s@mail.ru

ORCID: 0009-0008-6251-5014

Issyk-Kul State University K. Tynystanov

Salykova N. S., lecturer

salykovanazgul@gmail.com

ORCID: 0009-0008-1473-4257

Issyk-Kul State University K. Tynystanov

Karakol, Kyrgyzstan

NOUN MODIFIER STATISTICS

The article examines the statistics of 8 works by Ch. Aitmatov, written in the Kyrgyz language. These statistics are compared with statistics obtained from the epic *Manas*. In our case, the comparison was made using noun modifiers.

In our opinion, the statistical data given below will be a certain extent contribute to the computerization of the Kyrgyz language. We believe that these data will be more accurate if supplemented with data obtained from official documents, journalism and scientific terms. Additionally, we note that, in our opinion, there is no need to model the building blocks. This is because the usages formed using the building blocks can live separately. The main problem is to find and model the algorithm that will change until it is built.

Keywords: Statistics, frequency, comparison, word groups, nouns, plural, personal category, algorithm, adjective category.

Зат атоочтун сөз өзгөртүүчү төрт категориясы бар:

1. Алардын биринчиси **сан категориясы** же **көптүк мүчө** болуп саналат. Көптүк мүчөлөрдүн 12 варианты бар. Алардын ичинен эң жыш кездешкен *-дар* (“Манаста” 1195, Ч. Айтматовдо 240); *-лар* (“Манаста” 272, Ч. Айтматовдо 252); *-тер* (“Манаста” 126, Ч. Айтматовдо 117); *-тар* (“Манаста” 201, Ч. Айтматовдо 114).

Демек, көптүк мүчөлөргө карата *-дар*; *-лар*; *-тер*; *-тар* иреттүүлүгүн сактап көбүрөөк көңүл бурушубуз керек.

2. **Жак** категориясы. Жак категориясынын мүчөлөрүнүн 16 варианты бар. Алардын ичинен эң жыш кездешкендери:

“Манаста”: *-сың* (167), *-быз* (115), *-мын* (106), *-сиң* (26), *-сү* (22), *-су* (21);

Ч. Айтматовдо: *-сың* (126), *-сиң* (70), *-быз* (62), *-биз* (61), *-мын* (46), *-сүң* (40), *-сүң* (34).

1. **Таандык** мүчөлөрдүн кыргыз тилинде 26 варианты бар. Алардын ичинен өтө жыштары:

“Манаста”: *-ы* (5208), *-у* (3615), *-ү* (3390), *-и* (2979), *-сы* (2191), *-ым* (1704), *-м* (1654);

Ч. Айтматовдо: *-ы* (2535), *-м* (1507), *-и* (1383), *-ү* (1352), *-у* (1210).

2. **Жөндөмө** категориясы калган үч категорияга салыштырмалуу татаал.

а) Илик жөндөмө мүчөлөрүнүн 12 варианты бар.

“Манаста” *-дын* 33% же 4359, *-тын* 13,45% же 1777, *-дин* 12,26% же 1620, *-нын* 8,56% же 1132;

Ч. Айтматовдо: *-дын* 843 же 23,39%, *-нын* 403 же 11,18%, *-дын* 368 же 10,21%, *-тын* 327 же 9,07%, *-дүн* 260 же 7,21%;

б) Барыш жөндөмө мүчөлөрүнүн 8 варианты бар.

“Манаста”: *-га* 27,28% (3876), *-ка* 22,28% (3166), *-ге* 18,13% (2576), *-го* 12,56% (1785);

Ч. Айтматовдо: *-га* 31,57% (857), *-ка* 15,69% (426), *-ге* 14,07% (382), *-го* 13,74% (373).

в) Табыш жөндөмө мүчөлөрүнүн 12 варианты бар.

“Манаста”: *-ды* 29,96% (3468), *-ты* 14,38% (1664), *-ди* 11,02% (1276), *-ны* 9,79% (1134);

Ч. Айтматовдо: *-ды* 24,98% (733), *-ди* 9,71% (285), *-ны* 9,64% (283), *-нү* (262).

г) Жатыш жөндөмө мүчөлөрүнүн 8 варианты бар.

“Манаста”: *-да* 32,64% (1198), *-де* 24,55% (901), *-дө* 14,49% (532);

Ч. Айтматовдо: *-да* 39,57% (955), *-де* 22,95% (554), *-дө* 14% (328);

д) Чыгыш жөндөмө мүчөлөрү да 8 варианттан турат.

“Манаста”: -дан 40,3% (2897), -тан 20,75% (1492), -ден 16,82% (1209);

Ч. Айтматовдо: -дан 36,76% (536), -тан 16,79% (245), -ден 17,61% (257).

Ошентип, биз зат атооч сөз түркүмүндөгү төрт категория боюнча сөз өзгөртүүчү (уланды) мүчөлөрдүн статистикасы менен таанышып чыктык.

Биздин оюбузча, жогоруда келтирген статистикалык маалыматтар кыргыз тилин компьютерлештирүүдө кандайдыр бир даражада өзүнүн салымын кошот. Бул маалыматтар иш кагаздарынан, публистикадан жана илимий терминдерден алган маалыматтар менен толукталса, ого бетер так болот деген ойдобуз.

Экинчиден, этиш, сан атооч, ат атооч жана тактоочторго карата уланды мүчөлөрдү изилдеп чыгып, тиешелүү түрдө эң жыш кездешкен уланды мүчөлөрдүн моделдерин түзүп, компьютерге даярдап койсок, кыргыз тилин компьютерлештирүүнүн биринчи этабы бүтүп калмак.

Демек, биз жогоруда карап өткөн уланды мүчөлөр Д. С. Панковдун тобу аткарган иштерге колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Андай болсо, уланды мүчөлөрдүн жыштыгынын турмушта колдонулушу, тагыраак айтканда, сөз жасоодо колдонулушу маанилүү болуп эсептелет. Аны так жүргүзүш үчүн кыргыз тилиндеги бардык стилдер боюнча көп колдонулган уланды мүчөлөрдү сөз түркүмдөрү боюнча иретке келтирип, топтоп, андан соң классификациялашыбыз керек. Ошондо бизде уланды мүчөлөрдүн орду, колдонуу мүмкүнчүлүктөрү, эмнеден кийин келет, кандай формада келет ж. б. бардык жүрүш-туруштары көз алдыбызда болот.

Чындыгында, көркөм чыгармада тилдик ар бир бирдик, өзгөчө, сөздөр өздөрүнүн сөздүк касиетинен ажырап, көркөм деталга, образга айланып кетиши керек, ошондо гана алар көркөм чыгарманын каражаты болуп, поэтикалык күчкө ээ боло алат. Ал эми бул процесс жөндөн жөн эле ишке аша калбайт, мындай даражага жетүү сүрөткерден чоң чеберчиликти талап кылат. Ушундай жааттан алганда, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы морфостилистикалык каражаттар өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Албетте, бул ишибизде айрым жагдайларга гана токтоло кетмекчибиз. Жазуучу “Саманчынын жолунда” Толгонайдын монологун алалы: “Кечиргин жеңиш, мени кечиргин! Ашыраалыны бек кучактап, бек жыттап, Жайнагымды, Майсалбегимди, Касымымды, Субанкулумду эстеп, ичте туткан арманымды кечиргин!” Лингвистикалык жактан алганда, биринчи жактын таандык уландысы *-ым*, табыш жөндөмө мүчөсүн (*-ны*) ашыкча колдонгондой туюлат. Бул сүйлөмдү: “Бүгүн менин Субанкул, Касым, Майсалбек, Жайнактарымды эскерчү күнүм”, - деп деле берсе болмок. Бирок анда чыгарма көркөм кунарынан ажырай түшмөк, анткени сүйлөм ыргагынын ортосундагы шайкештик бузулмак да, натыйжада, Толгонайдын ошол кырдаалдагы психологиялык чыңалуусун элестүү бере албай калмак. Ал эми *мен* ат атоочун колдонуудагы Ч. Айтматовдун чеберчилигин өз мезгилинде илим доктору А. Ормонбекова [5, 82-б.] абдан туура байкаган эле, т. а., *мен* ат атоочун кайталап орундуу колдонуу аркылуу Ч. Айтматов чоң трагедияны – Алийман Толгонайдын гана эмес, согуштун да келини экендигин – ушунчалык таасын бергендигин белгилеп көрсөткөн. Ч. Айтматовдун каармандары физикалык да, психологиялык да жактан ар дайым кыймылда жүргөн, психологиялык ал-абалга кабылган жандар экендигин билебиз. Буга байланыштуу, жазуучунун чыгармаларында этиш сөздөр көп колдонулган, анын баары өздөрүнө ылайык психоэстетикалык жүк көтөрүп жүрүшөт. Жыйынтыктап айтканда, жогоруда биз Ч. Айтматовдун чыгармаларында морфологиялык айрым каражаттарды колдонуудагы чеберчилигин жалпылап гана бергенибизди, келечекте алардын ар бири өз-өзүнчө иликтөөнү күтүп жаткандыгын атайын белгилеп кетмекчибиз.

Жогоруда айтылгандар боюнча жыйынтык:

1) Биринчи эң жыш 100 сөз колдонушта, негизинен, этиштер, ат атоочтор, зат атоочтор, кызматчы сөздөр басымдуулук кылат;

2) Ч. Айтматов ат атоочторду, каратма, сырдык сөздөрдү арбын колдонот;

3) Этиш сөздөр басымдуулук кылганына байланыштуу, кыймыл-аракеттин сынын, сан өлчөмүн туюндурган тактооч сөздөр сын атоочко караганда көп колдонулат;

4) Сейрек кездешкен сөз колдонуштар салыштырмалуу өтө көп (мисалы, 107991 сөз колдонуш үчүн 20 миндей);

5) Зат атооч сөздөр Ч. Айтматовдун алгачкы «Ак жаан», «Асма көпүрө», «Түнкү сугат», «Бетме-бет» чыгармаларында арбын колдонулуп, 32% түзсө, кийинки «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Атадан калган туякта» 29% түзүп, азайып кеткен;

6) Этиш сөздөрдү жазуучу алгачкы аңгемелери «Ак жаан», «Асма көпүрө», «Түнкү сугатта» 33%ин чегинде колдонсо, кийин жазган «Бетме-бет», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Атадан калган туякта» 37%дын тегерегинде пайдаланат;

7) «Манаска» жана «Абай жолуна» салыштырганда даана көрүнгөндөй, Ч. Айтматов ат атооч сөздөрдү арбын колдонот;

8) Тактооч сөздөр – Ч. Айтматовдун сүйүктүү сөздөрү, ал тактоочторду ушунчалык чеберчилик, эпчилдик менен колдоно билет, ал турсун, атактуу чыгармасы «Бетме-бетти» тактооч сөз менен атаганынын өзү эле Ч. Айтматовдун тактоочторго мамилесин көрсөтөт;

9) Сын атооч жасоочу мүчөлөр боюнча академик Б. Ө. Орузбаева аз колдонулат деген *-кой* (17), *-ош* (37), *-а* (258), *-ман* (137), *-ыл* (61) мүчөлөрү жетишерлик чоң жыштыкта пайдаланылган;

10) Азыраак колдонулат деп эсептелген *-гы* (47), *-боз* (42), *-ык* (164) мүчөлөрү активдүү мүчөлөрдөн эч бир кем калышпайт.

11) Тескерисинче, көп колдонулат делинген *-чыл* (1), *-кор* (1), *-дук* (1) ж. б. мүчөлөрүн аз колдонулат деген топко кошууга туура келет.

12) Көптүк мүчө боюнча Ч. Айтматовдун чыгармаларында басымдуу көпчүлүктү *-дар* 24,20%, *-лар* 15,94%, *-тер* 11,8%ды мүчөлөрү түзөт. «Манаска» салыштырып көрсөк, экөө бирдей эле деңгээлде колдонулганына күбө болобуз. Демек, кыргыз тилинде эң көп колдонулган көптүк мүчөлөр: *-дар*, *-лар*, *-тер* болуп саналат.

13) Жак мүчөлөрүнө келсек, Ч. Айтматов өзүнүн чыгармаларында көпчүлүк учурда экинчи, үчүнчү жактын кейипкерлери аркылуу мамиле жасайт. Ал мүчөлөр: *-сын*, *-быз*, *-биз*, *-сиң*, *-суң*.

14) Таандык мүчөлөр боюнча Ч. Айтматовдун чыгармаларынын бардыгында:

1-жакка тиешелүү *-м* (1507),

2-жакка тиешелүү *-ң* (367),

3-жакка тиешелүү *-ы* (2535), *-ын* (2300) ж. б. болуп таралышат.

15) Жөндөмө мүчөлөр боюнча:

А) илик жөндөмөдө эң активдүү мүчө *-дын*;

Б) барыш жөндөмөдөгү активдүү мүчөлөр *-га*, *-ка*, *-ге*;

В) табыш жөндөмөдөгү активдүү мүчө *-ды*;

Г) жатыш жөндөмөдөгү активдүү мүчөлөр *-да*, *-де*, *-дө*, *-та*;

Д) чыгыш жөндөмөдөгү активдүү мүчөлөр *-дан*, *-ден*, *-тан*.

16) 8 чыгармада тең тактоочту жасоочу мүчөлөр *-ча*, *-ынча* текши көп, алардан

кийин келген *-дей, -чалык, -че* тактоочту жасоочу мүчөлөр бардык чыгармаларда бирдей таралат.

17) Т. Садыковдун жана Д. С. Панковдун сөз жасоону моделдештирүү ыкмасын пайдаланып, уланды мүчөлөрдү жыштыгына карата өздөштүрүү жаңылык болуп эсептелет. Биз тараптан зат атооч сөз колдонуштары боюнча Ч. Айтматовдун чыгармаларын «Манас» эпосу менен салыштырма анализи жүргүзүлдү. Тиешелүү жыйынтыктар алынды.

Уланды мүчөлөрдүн жыштыгын сөз жасоого колдонуу.

Биз жогоруда буга чейин жүргүзүлгөн изилдөөлөргө толук токтолуп кеттик. Мурдатан белгилеп кеткендей, кыргыз тилин компьютерлештирүү үчүн Н. Мазекова тарабынан алынган «Манас» эпосундагы жана сын атооч жасоочу уланды жана куранды мүчөлөрдү Ч. Айтматовдун чыгармалары боюнча түзүлгөн жыштык сөздүктөн компьютердин жардамы менен бөлүп алып, Н. Мазекованын алган жыйынтыгына карата салыштырып изилдөөгө аракет кылдык.

Идеалдуу учур үчүн зат атооч, ат атооч, сын атооч, этиш, сан атооч жана тактоочту камтыган уланды жана куранды мүчөлөрдү анализге алып, Т. Садыков жана С. Д. Панков өңдүү окумуштуулар көрсөтүп кеткен моделдөө принциптерин колдонуп, уланды жана куранды мүчөлөрдү классификациялоону жүргүзүш керек болучу. Ал классификациялоону бардык эле уланды жана куранды мүчөлөргө жүргүзө бербей, биздин оюбузча, жыштык сөздүктөн алынган жыштыгы статистикалык талаптарга жооп бере турган бирдиктерге гана карата жүргүзүшүбүз керек, б. а., эң көп колдонулган уланды жана куранды мүчөлөрдүн атайын моделдерин түзүүгө аракет кылабыз. Бирок мүмкүнчүлүгүбүзгө, ошондой эле колдо бар материалдарга таянып, зат атооч сөз түркүмдөрүн гана изилдеп көрдүк.

Профессор С. Д. Панков жетектеген окумуштуулардын тобу 2010-жылы «Кыргыз тилин компьютерде чагылдыруу» аттуу монографиясын жарыкка чыгарды. Ошол монографиянын №2 тиркемесиндеги уланды мүчөлөрдүн тизмесин келтирип, ошол уланды мүчөлөр Ч. Айтматовдун чыгармаларында кандай жыштыкта кезигерин салыштырып карап көрөлү:

Келтирилген тизме С. Д. Панков ж. б. авторлугундагы «Кыргыз тилин компьютерде чагылдыруу» (Бишкек, 2010) китебинен алынды [8, 139-140-бб.].

Сөз өзгөртүүчү, универсалдуу жөндөмөлөрдүн аффикстеринин тизмеси

№	Баштапкы түрү	Касиеттери	Мааниси
1.	-нын	3 →	Илик
2.	-га	3 →	Барыш
3.	-ны	3 →	Табыш
4.	-да	3 →	Жатыш
5.	-дан	3 →	Чыгыш

Сөз өзгөртүүчү, универсалдуу, жеке аффикстеринин тизмеси

№	Баштапкы түрү	Мааниси
1.	-мын	(Мен)
2.	-м	- « -
3.	-быз	(Биз)
4.	-к	(Биз)
5.	-сың	(Сен)

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

6.	-сыңар	(Силер)
7.	-сыз (2)	(Сиз)
8.	-сыздар	(Сиздер)

Сөз өзгөртүүчү, универсалдуу, жак таандык аффикстеринин тизмеси

№	Баштапкы түрү	Мааниси
1.	-ым (2)	Менин
2.	-ыбыз (кээде менен омоним) -быз	Биздин
3.	-ың	Сенин
4.	-ыңар	Силердин
5.	-ыңыз	Сиздин
6.	-ыңыздар	Сиздердин
7.	-ы (2)	Анын, алардын

Адабияттар:

1. Абдувалиев, И. Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] / И. Абдувалиев, Т. Садыков. - Бишкек, 1989.
2. Гмурман, В. Е. Теория вероятностей и математическая статистика [Текст] / В. Е. Гмурман. - М., 1997.
3. Мазекова, Н. Ж. Зат атооч боюнча “Манас” эпосунда колдонулган сөз формаларына лингвостатистикалык илик : филол. илимд. кан. ... дисс. авторефераты [Текст] / Н. Ж. Мазекова. - Бишкек, 2001.
4. Сагынбеков, И. Чыңгыз Айтматов тилинин сөздүгү [Текст] / И. Сагынбеков. - Бишкек, 2012. - 652 б.
5. Ормонбекова, А. О. Тилдик бирдиктердин лингвопоэтикалык табияты (синонимдер, парафраза, плеоназм жана кайталоо) : филол. илимд. докт. ... дисс. [Текст] / А. О. Ормонбекова. - Бишкек, 2012. - 349 б.
6. Усубалиев, Б. Ш. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик : филол. илимд. докт. ... дисс. авторефераты [Текст] / Б. Ш. Усубалиев. - Бишкек, 1994. - 36 б.
7. Мамытов, Ж. “Манас” эпосунун жыштык сөздүгүн түзүү боюнча колдонмо [Текст] / Ж. Мамытов ж. б. - Каракол, 1993. - 48 б.
8. Панков, С. Д. Кыргыз тилин компьютерде чагылдыруу [Текст] / С. Д. Панков ж. б. - Бишкек, 2010.